

ONALTINCI YÜZYILDA SOFYA ŞEHİRİ

M. Akif Erdoğan*

Özet

Onaltıncı yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerinde Sofya şehri, müslümanların yoğun olarak yaşadığı askeri ve ticari hacmi yüksek bir Osmanlı şehri olarak görünür. Müslümanlardan başka, şehirde Hıristiyanlar, Museviler ve diğer inançlara bağlı aileler de yaşamışlardır. Bu yüzyılda, şehir Osmanlı merkezi yönetiminin tam denetimindeydi. 1530 yılında 32 mahalleden oluşurken, yüzyılın sonlarına doğru III. Mehmed'in padişahlığı döneminde 61 mahalleden oluşuyordu. Şehrin müslüman sakinlerinin çoğu Anadolulu göçmenlerdi. Osmanlı merkezi yönetimi, İstanbul ile sıkı bir bağ kurarak şehrin imar ve iskanı için çeşitli kurumlur kurdu ve paralar harcadı.

Anahtar Kelimeler: Sofya, Bulgaristan, Balkanlar, Rumeli, Osmanlılar.

Abstract

Sofia city in the sixteenth century according to Ottoman archival documents.

Sofia was one of the most important cities of the Balkanic peninsula of the Ottoman Empire of the sixteenth century. Ottoman archival documents kept at the Basbakanlık Arsivi in Istanbul present valuable information on the religious and ethnic structure of Ottoman Sofia of sixteenth century. According to these documents Sofia was densely populated with Muslims. Its population also composed of non-Muslims like Jews and Christians communities. Ottoman central administration founded a strict control on Sofia city from Istanbul.

Key-words: Sofia, Bulgaria, Balkans, Rumelia, Ottomans.

1382 ya da 1385 yılında Osmanlılar tarafından ele geçirilen Sofya şehri, Osmanlı arşiv belgelerinde, onaltıncı yüzyıl süresince, müslümanların yoğun olarak yaşadığı önemli bir Osmanlı askerî-ticarî şehri (bazen: *kasaba*) olarak görünür.¹ Şehir, 1402 yılından sonra, güçlü bir şekilde Osmanlılaşmıştı.² Osmanlı padişahlarının az sorunlu

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
aerdogru@edebiyat.ege.edu.tr

¹ Gökbilgin, 1956, 256. Ivanova, 1997, 704.

² İnalçık, 1960, 1303.

şehirlerinden biri olan Sofya (*saadetli Sofya*),³ onbeşinci yüzyılın ortalarına doğru Rumeli'deki Osmanlı mülkünün çoğunu içine alan Rumeli beylerbeyliğinin merkezi oldu. Bunun başında paşa ünvanlı (onaltıncı yüzyıldan itibaren *vezir*) bir beylerbeyi vardı.⁴ Onaltıncı yüzyılda, Prezren, Çirpoçça, Samakov, Şehirköy, Berkofça ve İhtiman'dan oluşan ve sancakbeyinin yönetiminde askeri bir birimin (*sancak*) merkeziydi.⁵ Onaltıncı yüzyılda, şehir merkezinde, müslümanlardan başka, çeşitli dini ve etnik gruplar bulunuyordu. Müslümanlar (*Türkler ve Tatarlar*), hıristiyanlar (*Rumlar, Slavlar, Bulgarlar, Çingeneler, İtalyanlar, Latinler*),⁶ Boğdanlılar,⁷ Dubrovnikliler,⁸ onyedinci yüzyılda *Ermeniler*,⁹ ve Yahudiler şehirde bağdaşık (*mütecanis*) mahallelerde otururlardı. Şehirde hemen hemen her dinin bir tapınağı vardı. Örneğin, bir metropolitlik merkeziydi.¹⁰ Onaltıncı yüzyılda, müslüman nüfus hem sayısal olarak hem de etniklik bakımından şehir ekonomisinde üstün konumdaydı.¹¹ 1530 yılında nüfusun yüzde seksenini müslümanlar, yüzde yirmisini müslüman olmayanlar unsurlar oluşturuyordu.¹² 1546 yılında şehir 1.427 hane; bunun 256 hanesi müslüman olmayan (*gayrimüslim*) nüfus idi.¹³ 1554'de Sofya'ya ulaşan elçi Busbecq, şehrin yerli ve yabancı çok miktarda ahalisi ile epeyce büyük bir şehir olduğunu söyler.¹⁴ Yüzyılın sonuna doğru, müslümanların aleyhine, Yahudi ve hıristiyan nüfus rakamsal olarak arttı, ama şehrin genel nüfusu çoğalmadı.¹⁵

Şehrin kimi mahalleleri hastalık ya da politik olaylardan dolayı, ortadan kayboldu,¹⁶ ama, yüzyılın sonlarına doğru mahalle sayısında belirgin bir artış gerçekleşti.¹⁷ İç ve dışgöçten etkilenerek, yeni (*cedid*) mahalleler kuruldu. 1585'de müslüman Türk unsur en yüksek oranda, % 12 oranında, büyüme noktasına ulaştı.¹⁸

³ *Mühimme* 5, 562.

⁴ *Ivanova*, 1997, 702.

⁵ *Ivanova*, 1997, 702-3.

⁶ *Refik*, 1933, 26. belge.

⁷ *Refik*, 1933, 39. belge.

⁸ *Refik*, 1933a, 88. belge.

⁹ *Refik*, 1933a, 62. belge.

¹⁰ *Refik*, 1933, 50. belge.

¹¹ *İnalçık*, 1960, 1303; *Todorov*, 1979, 48. 1490 yılında Sofya'da 7.160 gayrimüslim hane vardı *Barkan*, 1964, 19, 54. Onaltıncı yüzyılda müslümanların Balkan şehirlerinde sayısal olarak üstün durumda oldukları Balkan tarihçilerince de kabul edilmiştir (*Todorov*, 1983, 55; *Ivanova*, 1997, 703). Bu fenomeni, *Ivanova*'nın yaptığı gibi, yerli nüfusun İslamlaşmasının bir sonucu olarak sunmak ve Sofya civarındaki nüfuslü köylerin büyük ölçüde Bulgar kaldığını savunmak yanlıştır (*Ivanova*, 1997, 703).

¹² *Şahin*, 1987, 251.

¹³ *Kiel*, 1985, 84.

¹⁴ *Busbecq*, 1939, 34, 287.

¹⁵ *Ivanova*, I. Şahin'in aksine şehir nüfusunun arttığını söyler (1997, 703).

¹⁶ *Şahin*, 1987, 251.

¹⁷ *Aşağıda Çizelge 1.*

¹⁸ *Kiel*, 1989, 117.

Onaltıncı yüzyıl başlarında Edirne, Niğbolu, Selanik, Karatova ve Üsküp gibi Rumeli şehirlerinin nüfusu Sofya'nunkinden daha kalabalıktı¹⁹ Onaltıncı yüzyıl sonlarında, Sofya şehir nüfusu, kimi Rumeli ve Anadolu şehirlerinden daha azdı. Örneğin, Edirne, Diyarbakir, Tokat, Üsküp, Trabzon ve Saraybosna, Sofya'dan daha kalabalıktı²⁰ Vidin, Silistre, Eski Zağra'nın nüfusları Sofya'nunkinden daha kalabalıktı. Buna karşılık, Sofya, pek çok Osmanlı şehriden daha fazla nüfusa sahipti.²¹ Kızanlık ve Yanbolu ile hemen hemen aynı seviyede idi.²² Çirmen, Akçakızanlık, Hasköy, Yenice Zağra, Yanbolu, Çirmen ve Cisri Mustafa Paşa gibi Osmanlı şehirlerinin kırılık alanlarında yürükler yoğun ve etkin idi.²³

Bağdaşık yapıdaki Sofya mahallelerinde müslümanlar kendi mahallelerinde, müslüman olmayanlar ise kendi mahallelerinde oturuyorlardı.²⁴ Osmanlı hükümetlerince bir İslamlaştırma politikası açıkça yapılmamıştı.²⁵ Müslüman mahalleleri, çoğunlukla 'mescitler' etrafında kurulmuş; Anadolu ve İran'dan pek çok aile buraya gelerek yerleşmişti.²⁶ Mahalle sayısı zamanla arttı, ama nüfus, doğumdan daha çok dışgöç sayesinde çoğaldı.²⁷

1530 yılında Sofya'da 32 tane mahalle vardı. Bunların 18 tanesi müslüman mahallesiydi.²⁸ 1570'de bu sayı resmi olarak 38'e çıktı. Bunun sadece bir tanesi 'gebrân' mahallesiydi.²⁹ Müslümanların çoğu, Batı Anadolu'dan özellikle Manisa ve Afyonkarahisar yörelerinden buraya getirilmişlerdi. Saruhan mesciti ve Karahisarî mesciti gibi mahalle isimleri bunu onaylar. Hatta, Tatar Pazarı bölgesinin ilk adı 'Saruhan Beyli' idi.³⁰ Bu müslümanlar içerisinde askerler, din adamları, azatlılar ve

¹⁹ Ö. L. Barkan, XVI. Asrın Başında Nüfusun Yayılışı, *İFM, XI*, harita.

²⁰ *Orhonlu*, 1984, 3.

²¹ *Şahin*, 1987, 253.

²² *Halaçoğlu*, 1992, 48.

²³ *Halaçoğlu*, 1989, 637-676.

²⁴ İlk Sofya Kadı Sicili'nde ismi geçen Sofya mahalleleri Galabov tarafından saptanmıştır: Alaca Mescit, Abdi Hoca, Alishir, Arab Hoca, Banişur, Banyabaşı, Beylerbey, Çayır, Debbağhane, Değirmenbaşı, Draz, Cafer Çelebi, Cami-i Atik, Hacı Alagöz, Hacı Bayram, Hacı, Papuççu Dragon, Pop Filip, Pop Kaloyan, Pop Mati, Pop Milo, Pop Miloy, Pop Peyo, Rale Vuk (?) (*Galabov*, 1960, 412-413).

²⁵ *Şahin*, 1987, 253. Ivanova, müslüman nüfusun çokluğunu Osmanlıların İslamlaştırma politikasına bağlıyor (*Ivanova*, 1997, 703). Ama bu görüş, Prof. İlhan Şahin'in de belirttiği gibi, belgelenemiyor.

²⁶ *Şahin*, 1987, 254.

²⁷ *Şahin*, *Emecen*, *Halaçoğlu*, 1989, 28. Ivanova, şehir nüfusunun 1523-4'de yaklaşık 6.000, 1544-5'de 8000, 16.yüzyıl sonunda 9.000 kişi olduğunu söyler (1997, 703).

²⁸ *Şahin*, *Emecen*, *Halaçoğlu*, 1989, 29.

²⁹ no. 492 . (Defterleri fotokopilerinden inceledim. Bunlarda sayfa numaraları ya silik ya da hatalı. Bu nedenle sayfa ya da yaprak numarası ne yazık ki veremiyorum).

³⁰ *Şahin*, 1987, 250.

müslüman kadınları bulmak mümkündür. Örneğin, 'Emine Hatun mesciti' ismiyle bir mahallenin şehir merkezinde kurumuş olması ilginç bir durumdur.³¹

Şehrin çoğu mahallelerindeki sosyal ve ticari kurumlar, vakıflarla (*evkaf*) desteklenmişti.³² Rumeli beylerbeyinin bizzat kendisinin oturduğu bir mahalle de şehirde bulunmaktaydı. Hacı Boğabey veya Hasboğa, Sofya'da hamam kervansaray, imaret ve değirmenler yaptırmış; bunlar için vakıflar kurmuştu.³³ Nalband Şahin, dükkanlar vakfetmişti. Şuca Halife bin İbrahim Sofya'da vakıf dükkanları vardı. Gül Camisi'nin asıl adı Sultan Bayezid Han Camii idi. St. George Kilisesinden çevrildiği için bu isim verilmişti.³⁴ Sofya şehrinin haracı bu camiye harcanırdı.³⁵ Hacı Alagöz bin Abdullah, Hacı Kemal bin Abdullah, Hacı Şirmerd bin Abdullah, hepsi azatlı kişilerdi ve Sofya şehir merkezinde dükkan, mescit ve değirmenleri vardı.³⁶ Alaca mescit, Hacı Mustafa Lamusi isimli bir müslüman erkek tarafından kurulmuştu.³⁷ Kara Şahin'in diğer adı Hacı Şihabeddin idi.³⁸

Sofya'da Osmanlı hayırseverleri tarafından pek çok ticari ve hayri bina yapılmış ve bunlar vakıflarla desteklenmişti.³⁹ Bunlar içinde en meşhuru, 1506'da II. Bayezid'in damadı Yahya paşa'nın yaptırdığı bedesten ve hamamdı. Rumeli'nin en büyük bedesteni olan bu binada 44 adet dükkan bulunuyordu.⁴⁰ Diğer önemli bir külliye, Sofu Mehmed paşa'ya aitti. Medrese, mektep, hamam ve camiden oluşan bu külliyenin planı Mimar Sinan tarafından çizilmişti. 1587'de Reinhold Lubenau, bu külliyyede

³¹ no. 492.

³² no. 409. Bazı vakıf kurucuların isimleri için *Ivanova, 1997, 705.*

³³ no. 409, 596.

³⁴ *Ivanova, 1997, 704.*

³⁵ no. 409, 598.

³⁶ no. 409, 603, 608.

³⁷ no. 409, 600-601.

³⁸ no.409, 605.

³⁹ *Bayram, 1988, 475-478; İpşirli, 1989, 693-707; Mijatev, 1986.* Sofya merkezde 28 vakfin adı geçer. Sofya paşalarının tercih ettiği bir yerd. Zağanos paşa, Yahya paşa, Hasan paşa'nın vakıfları üzerine *Defter-i Mufassal-ı Livâ-yı Sofya ve Tevabihâ*, no. 61, Ankara'da Tapu ve Kadastro Arşivi'nde. Diğer vakıflar: Şadi bey bin Üveys bey, Balı efendi zaviyesi, Hanım ağa bin Abdullah miralay, Karaoğlan zaviyesi, Sarraf Kasım bin Ahmed mesciti, Saruhan bin Koçi, Kara Danişmend, Evhad bey bin Hamza, Hacı Hamza, Dursun bin Saltık, Kamer Hatun bint Ali Balı el-kâtib, Hacı Mehmed bin Mustafa, Hacı Şuca bin Abdulhayy zaviyesi, Hacı Mustafa bin Musa kethuda mesciti, Abdi Hoca, Hacı Kemal, Hacı İbrahim bin Hıdır, Abdi bin Abdullah, Cündî Ahmed, Sarrac Hacı Davud, Hacı İlyas bin Abdullah, Hacı Kemal bin Abdullah, Kâtip Mustafa bin Kâtip Şuca ve Alaeddin Efendi.

⁴⁰ *Kiel, 1989, 117-118. Ivanova, 1997, 705.* Seyyahların tanımladığı büyük kervansaraylar: Siyavuş Paşa kervansarayı, Koca Mehmed paşa imareti kervansarayı, Hacı Boğa kervansarayı, Hıdır çavuş kervansarayı, İlyas bey kervansarayı ve Mevlana Alaüddin kervansarayı. Hanlar: Çelebi han, Eski han, Mahmud paşa hanı, Küçük han, Çuhacı han ve Slivniski han (*Ivanova 1997, 705*).

sunulan hizmeti ayrıntılarıyla tanımlamıştır.⁴¹ Aslında, Osmanlılar fetihten sonra bazı kiliseleri camiye çevirdiler. Bunlardan ilki, St. Demetrius kilisesi onaltıncı yüzyıl başlarında Fetih camiine çevrildi. Onaltıncı yüzyılda St. Sofya kilisesi Siyavuş paşa camiine, St. George Kilisesi, Gül camiine çevrildi. Ama, müslüman mabetlerinin çoğunluğu, yüksek Osmanlı memurları, yerel asiller ve sıradan gayretli müslümanlarca yapıldı. Onbeşinci yüzyıl ortalarında Mahmud paşanın, sekiz kurşun kubbeli, Büyük Cami'yi yaptırdığını biliyoruz.⁴²

Onaltıncı yüzyıl ortalarında şehir merkezinde arşiv kayıtlarında müslüman olarak yazılan bir de 'Tatar mahallesi' vardı.⁴³ Bunlar, Kırım ve Anadolu'dan Sofya'ya getirilmişlerdi.⁴⁴

Yahudilere gelince, gezgin Ramberti'ye göre, onaltıncı yüzyıl ortalarında, kent epeyce büyüktü ve Yahudiler şehir merkezinde oturuyorlardı.⁴⁵ 1544 yılında Sofya'da kendi evinde oturan iki Yahudi aile ile kirada oturan sekiz İstanbul Yahudisi ve yirmi üç Selanik Yahudisi Osmanlı nüfus sayımlarında yazılmıştı. O yıllarda Sofya'da ev sahibi olmak genel bir sorun idi. Bunların çoğu tacir, çukacı ve hasırcı idi.⁴⁶ 1553'de Sofya'da yüz kadar Yahudi havrası vardı.⁴⁷ Yüzyılın sonuna doğru Yahudilerin nüfusu çoğaldı. 1570 yılında 212 nefer veya 133 hane Yahudi cemaati vardı. Bunlar Almanya, İstanbul, Selanik ve Hersek'ten gelip Sofya şehir merkezinde yerleşmişlerdi.⁴⁸ Onaltıncı yüzyıl sonlarında, Sofya'da 80 hane Yahudi vardı. Vidin'de 48, Niğbolu'da 206, Filibe'de 300 hane idi. Onların çoğu Avrupa'dan göçenlerdi ⁴⁹ Birkısmı da Venedik

⁴¹ Lubenau'nun tanımı: 'Akşamleyin güzel, büyük ve çok eski bir şehre Sofya'ya geldik, büyük taş bloklardan yapılmış ve çok güzel kesilmiş sütunlu güzel yeni bir kervansaray indik. Karşısında, Hıristiyan kilisesi sitilinde yapılmış çok güzel bir cami duruyordu. Burada Türk dervişler vardı. Yukarıda zikredilen kervansaray, Mehmed paşa isimde biri tarafından yapılmış ve kervansaraydaki yolculara et haşlama, pilav, çorba, ekmek gibi yiyecekler bedava veriliyordu; bizim hissemize düşeni verdiler'. *Kiel*, 1989, 118. Büyük Osmanlı mimarı Sinan, abidevi bir taş cami, Balkanların en büyük kubbeli camisi olan Kara Camii ve 16 hücreli bir medrese, bir kütüphane, bir hamam, bir kervansaray, bir mektep ve bir mutfağı planlamıştır (*Ivanova*, 1997, 704).

⁴² Şehirde müslüman olmayan nüfusun tapınak yerleri de vardı. Kiliseler şehir merkezindeydi. Stefan Gerlach'a göre (onaltıncı yüzyıl) on iki tane kilise vardı (*Ivanova*, 1997, 704).

⁴³ no. 492; no. 539.

⁴⁴ *Şahin, Emecen, Halaçoğlu*, 1989, 26.

⁴⁵ *Todorov*, 1979, 48-49. Todorov, 1568'de hıristiyanlığı kabul eden Yahudilerin (Marranos) Portekiz, Güney Fransa ve İtalya'dan, Engizisyon'un acımasız kıyımından kaçarak, Selanik, Üsküp, Sofya, Belgrad ve Saraybosna'da koloniler kurduklarını söyler (*Todorov*, 1983, 68).

⁴⁶ No. 236.

⁴⁷ *Dernschwam*, 1987, 342.

⁴⁸ no. 492. *Ivanova*, Romaniot ve Aşkenazi Yahudilerinin şehir merkezinde yerleştiklerinden sözeder. Sefardim, İspanyol Yahudilerinin gelmesinden sonra sayıları önemli miktarda artmıştır. Sofya o zaman önemli Yahudi nüfusunu barındıran şehirlerden biri olmuştur. En azından M. S. 967'de şehirde bir sinagog vardı (*Ivanova*, 1997, 703).

⁴⁹ *Panova*, 1977, 135-136; *Keren*, 82.

Yahudisi'ydi⁵⁰ Dubrovnikli tacirler ile Sofya Yahudileri ticari konularda zaman zaman anlaşmazlığa düşüyorlardı.⁵¹ Aynı zamanda bunların Rumlarla az da olsa sorunları vardı. Örneğin, 1617'de Sofyalı Yahudi tacir Harun, Yakomo isimli zimmiden alacağını alamamıştı.⁵²

Frenk cemaati, özellikle Dubrovnikliler, Sofya'da otururlar ve Anadolu (*Rum*) ile ticaret yaparlardı. Bunların çoğu kumaş ticareti üzerine çalışır ve şehirdeki kiralık evlerde otururlardı. Gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardı.⁵³ Dubrovnikli tacirler, Belgrad, Saraybosna, Edirne, Bursa ve İstanbul'da pamuklu kumaş ticaretiyle uğraşırlardı. Açıkcası Sofya'da bulunan pamuklu kumaş deposu Dubrovniklilerin elindeydi.⁵⁴ Bunlar (Raguzalılar), ondördüncü yüzyıl başlarında Sofya'da yerleşmişlerdi. Yaklaşık onbeşinci yüzyıl ortalarında şehir merkezinde mülkler ve bir kilise edindiler. Onyedinci yüzyıl sonlarına doğru, Katolik Raguzalı cemaati azaldı.⁵⁵

Sofya, İstanbul ile Dubrovnik arasındaki anayol üzerinde bulunan önemli bir aradurak şehriydi.⁵⁶ Osmanlı belgelerinde yol üzerinde olduğu açıkça yazılıdır.⁵⁷ Edirne ile Sofya arasında düzgün bir yol vardı. Bu yol, Sofya'dan Belgrad'a ulaşırdı. Bu anayolun sağ tarafındaki kadirler, Osmanlı askerlerine zahire sağlamakla görevliydi.⁵⁸ Avrupa'dan İstanbul'a gelen elçi ve gezginler, genellikle bu yoldan geçerlerdi. Örneğin Habsburg elçisi Weltwijck, Raguzalı-Niş-Sofya, Filibe-Edirne yoluyla İstanbul'a ulaşmıştı.⁵⁹

1544 yılında, Sofya'da otuz altı hane Frenk cemaati vardı.⁶⁰ Onların çoğu tacir ve çukacı idi. Bundan başka berber, hasırcı, kürekçi ve meyhaneci olanlar vardı.⁶¹ Frenkler, Osmanlı hukukunda, müslüman olmayanlar (*gebr*) olarak addediliyordu.⁶² 1570 yılında yapılan resmi sayımda bunlar ya yoklardı ya da sayıma katılmamışlardı,⁶³ fakat, III. Mehmed döneminde 'Frenk' adı altında Sofya'da mahalleleri varlığını korumaktaydı. Frenk erkeklerinin bazıları Yahudi şahıs isimleri taşımaktaydı.⁶⁴

⁵⁰ Frejdenberg, 1994, 56-66.

⁵¹ Refik, 1933a, 88. belge.

⁵² Mühimme 82, 174.

⁵³ no. 236.

⁵⁴ İnalçık, 1973, 136.

⁵⁵ Ivanova, 1997, 703.

⁵⁶ Kiel, 1985, 42.

⁵⁷ Mühimme 5, 274.

⁵⁸ Mühimme 5, 560.

⁵⁹ Severi, 2001, 222.

⁶⁰ no. 236.

⁶¹ no. 236

⁶² no. 539.

⁶³ no. 492.

⁶⁴ Genç, 1988, 134.

Arabacılık ve esnafçılık yapan Sofya Rumları, bu yüzyıl ortalarında, Sığırderesi mahallesinde otururlardı.⁶⁵

Sofya Ermenileri, Pop Raduslav mahallesinde otururlardı.⁶⁶ Bunlar, aslında, köken olarak, İzmit Ermenileri'ydi.⁶⁷ 1544 yılında on hane olan bu mahallenin ismi, Osmanlı arşiv belgelerinde Piyu Rayan adıyla da yazılmaktadır.⁶⁸ Seyyah Dernschwam, Sofya'da 1553'de Rum, Ermeni ve Katolıklara ait bin kadar kiliseden sözeder.⁶⁹ Ivanova'ya göre, Osmanlı yönetimi süresince şehirdeki Monofizit Ermenilerin sayısı, Polonya, Filkibe, Nahçıvan ve Osmanlı imparatorluğunun başka yerlerinden gelenlerle, artmıştır. Onyedinci yüzyılda şehirde bir Gürcü cemaati de vardı. Kaynaklar, ayrıca, küçük bir grup Acem taifesinden sözederler. Bunlar, imparatorluğun İran sınırındaki Doğu eyaletlerinden gelen ve uluslararası ticaretle uğraşan Ermenilerden başkası değildi.⁷⁰

Hem Müslüman hem de hıristiyan Çingeneler (*Kıpti*) de, şehrin eski sakinlerindendi.⁷¹ Yüzyıl ortalarında, bunların çoğu İslamlaşmamış olarak şehir merkezinde oturuyorlardı.⁷² 1570'de nüfusları altmış neferden fazla iken,⁷³ III. Mehmed zamanında, en azından yedi hane müslümanlamış⁷⁴ otuz nefere yakın kişi ise halâ hıristiyan olarak Sofya'nın Balıkpazarı mahallesinde bulunuyorlardı. Erkeklerin bir kısmı Rumca şahıs isimleri almışlardı.⁷⁵

Slav ileri gelenlerinin isimlerini taşıyan hıristiyan mahalleleri varlıklarını yüzyıl sonuna kadar korudular.

Hıristiyan azizlerin isimlerini taşıyan Bulgar mahalleleri bulunuyordu. Bunların kimliklerini Osmanlı belgelerinden belirlemek ne yazık ki imkansızdır. 1553'de seyyah Dernschwam, Sofya'da Bulgarlar ile karşılaşmış ve onların ot işlerini maharetle yaptıklarını gözlemlemiştir.⁷⁶

Hıristiyanların hepsi hemen hemen bir zanaatla uğraşmaktaydı. Onlar arasında ayakkabı yapımı epeyce yaygındı. Bundan başka, kürekçi, terzi, çölmekçi, demirci, yemci, semerci, ekmekeci, meyhaneci, kuyumcu, sarac, mumcu, takkeci,

⁶⁵ no. 539.

⁶⁶ Genç, 1988, 141.

⁶⁷ no. 492.

⁶⁸ no. 236.

⁶⁹ Dernschwam, 1987, 342.

⁷⁰ Ivanova, 1997, 703.

⁷¹ Ivanova, 1997, 703.

⁷² no. 539.

⁷³ no. 492. 1570'de Şehirköy'de 11 hanelik bir Kıpti cematı vardı. Vidin'de 32 hane, 4 hane de Niğbolu Kıptisi (*Vidin Mufassal*, no. 57, Ankara Tapu ve Kadastro Arşivi'nde, Şevval 994 tarihli, 22-36).

⁷⁴ Genç, 1988, 139.

⁷⁵ Genç, 1988, 141.

⁷⁶ Dernschwam, 1987, 341.

marangoz ve çizmecî olanlar vardı. Sofya'da hemen hemen her esnaf cemaati vardı. Dericiler, koyuncular, kömürcüler ve madenciler bunlar arasında en önemlileriydi.⁷⁷ III. Mehmed döneminde, Sofya hıristiyanları yeni zanaatlarla da tanışmışlardı. Şerbetçi, arabacı, ayakkabı ustası (*başmakçı*), doğancı, çıkırcı, mestci, ayakkabı tamirciliği gibi işlerle uğraşıyorlardı.⁷⁸ Tacirler ve zanaatkarlar şehrin önemli bir kısmını oluşturuyordu.⁷⁹

Sofya, aynı zamanda, bir sınır (serhad) şehriydi. Askeri niteliğini bu yüz yıl süresince hiç kaybetmedi. 1570'de 171 nefer hudut askeri (*akıncı*) şehir merkezinde oturuyordu.⁸⁰ Bunlar şehrin çeşitli mahallelerinde dağılık vaziyetdeydiler.⁸¹ Bu akıncıların çoğu müslüman, bazıları ise hıristiyanı. Hem müslüman akıncılar hem de hıristiyan akıncılar, ek iş olarak, Sofya şehir merkezinde ticaretle uğraşırlardı. Arpacı, takyecî, çizmecî, bedesten taciri, vakıf cabisi ve has emini olarak görev yapan müslüman akıncıları belgelerde bulmak mümkündür. Hıristiyan akıncıların çoğu ise kürekçi idi.⁸² İlk Sofya sicilinde canlı bir ticaretin olduğu çarşılarının bolluğundan anlaşılıyor.⁸³

Havası ılımlı olmayan Sofya,⁸⁴ ılıca ve hamamlarıyla ünlüydü⁸⁵ Seyyah Dernschwam, 1553'de Sofya hamamlarını görmüş ve işleyişlerini ayrıntılarıyla yazmıştı.⁸⁶ Hamamlardan başka, ona göre, Sofya'da evler tek katlı ve kaba tahtadan yapılmıştı. Şehirde sur ve tahkimat yoktu. Sokaklar dardı. Şehir dışında onbeş tane cami vardı. Her türlü zanaat yapılıyordu. Salgın hastalık hüküm sürüyordu o yılda.⁸⁷ 1570 yılında on tane cami, otuz dört tane mahalle mesciti, dört tane muallimhane, dört tane zaviye, bir tane bedesten, yedi tane hamam ve beş kapılı bir kervansaray vardı.⁸⁸ Bol sayıda dükkan ve değirmen bulunuyordu. Mumhane, kapan ve kervansaraydan sağlanan vergiler Konya Akşehir'de bulunan Hasan Paşa imaretine harcanırdı.⁸⁹

⁷⁷ *Refik*, 1933, 34, 40, 47. belgeler. 1565'de Rumeli beylerbeyi Sofya'dan orducu esnafı olarak kasap, başçı, aşçı, bakkal, çukacı, attar, saraç, pabuşçu, terzi, gazzaz, hallaç, çakşırı, muytab, eskici, semerci, mumcu, nalbat ve nalçacı gibi pek çok zanaatkârı orduya çağırılmıştı (6 Numaralı Mühimme Defteri, II, Ankara 1995, 244).

⁷⁸ *Genç*, 1988, 145-148.

⁷⁹ *Ivanova*, 1997, 704.

⁸⁰ no. 492.

⁸¹ no. 236.

⁸² no. 236.

⁸³ Sofya çarşıları: Arasta, Atbazarı, Balbazarı, Balıkbazarı, Bedesten, Demirciler soku, İçeri çarşısı, Muytablar çarşısı, Nalband çarşısı, Kassablar soku, Kıptiler çarşısı, Sungurlar bazarı, Tahin bazarı, Takyecî soku (*Galabov*, 1960, 413).

⁸⁴ *Mühimme* 5, 168.

⁸⁵ *İpşirli*, 1989a, 53. *Ivanova*, 1997, 705.

⁸⁶ *Dernschwam*, 1987, 35, 342.

⁸⁷ *Dernschwam*, 1987, 33, 34, 341, 342.

⁸⁸ no. 492.

⁸⁹ no. 409.

Şehrin en önemli gelir kaynağı, yol üzerinde bulunması nedeniyle, geçit paraları (*bac*) idi.⁹⁰ Edirne yolu ile İstanbul'dan Belgrad ve Dubrovnik tarafına, şarap, küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar, meyve ve sebze, gibi pek çok ticari meta geçmekte, bütün bunlar Sofya'da vergilendirilmekteydi. Rumeli beylerbeyi Ahmed Paşa'nın şehirde, meyhane başta olmak üzere, zengin gelir kaynakları vardı.⁹¹ Belgelerden, şehrin bağılık ve bahçelik bir yer olduğu anlaşılıyor.

Sofya, aynı zamanda, bir yargılama (*kaza*) merkeziydi.⁹² İleri düzeyde tecrübeli bir *kadı* (bazen: *naib*), Sofya'da otururdu.⁹³ İstanbul'a koyun göndermek, baharda buz sağlamak, ordu için at ve kısrak bulmak, cezasını tamamlayan mahkumları hapishaneden salıvermek, *celep* yazmak, geçici askeri merkezler (*konak*) için⁹⁴ zahire tedarik etmek onun görevlerinden birkaçıydı. Bunlardan başka, Sofya'daki vezir haslarının vergilerini toplayan tahsildarlara (*voyvoda*) yardım etmek,⁹⁵ *voynukları* zamanında göreve çağırarak, donanma için kürekçi göndermek, Samakov demirinin taşınması için araba bulmak; ordu için tüfekçi, okçu ve yaycı yazmak; orduyla birlikte sefere gidecek esnafı (*orducu*) bulmak,⁹⁶ yeniçeriler dışındakilerin tüfek yapmasını ve kullanmasını denetlemek, şarap içenleri takip etmek, sahte para basanları (*kallâb*) ve katilleri yargılamak, onun görevleri arasındaydı.⁹⁷ Sofya ve civarında ölen yeniçerilerin geride bıraktıkları malzemeleri (tereke) ya da bunların bedellerini İstanbul'a düzgünce ulaştırmak,⁹⁸ sınırları önceden belirlenmiş yargı alanlarını korumak onun görevleri arasındaydı. Nitekim, Samakov civarında devlete (*mirî*) hizmet eden birkaç köyün kime bağlanacağı, Ilıca, Radomir, Dobniçe ve Sofya kadılıkları arasında bir tartışma konusu olmuştu.⁹⁹ Yüzyıl ortalarında, özellikle sahte para basma işi (kallablık), Selanik, Üsküp, Semendire, Köstendil, Siroz, İzvornik, Vidin ve Sofya gibi Rumeli şehirlerinde yaygındı.¹⁰⁰ Bilindiği gibi, Sofya'da görevleri atlarla çayır taşımak olan *voynuklar* yaşıyordu. Bunlar, Sofya, Filibe ve Zağra'da sıkıca teşkilatlanmışlardı. Her kazadaki *voynukların* bir çeribaşısı vardı.¹⁰¹ Vergi anlaşmazlıklarını çözmek de Sofya kadısının göreviydi.¹⁰² O, Rumeli'nin büyük şehirlerinin kadısıyla ortaklaşa, yargılama yapabiliirdi.

⁹⁰ *Kordovan ve bugarin* denilen kırmızı ve siyah renkli postlar, Sofya'da üretilirdi (*Ivanova*, 1997, 704).

⁹¹ no. 236

⁹² *Ivanova*, 1997, 703.

⁹³ *Mühimme* 6, I, 379.

⁹⁴ *Mühimme* 5, 580.

⁹⁵ *Mühimme* 6, II, 100.

⁹⁶ *Mühimme* 5, 292, 601; *Mühimme* 6, II, 244-245.

⁹⁷ *Mühimme* 6, II, 29, 98, 197-198.

⁹⁸ *Mühimme* 82, 83.

⁹⁹ *Mühimme* 6, I, 28.

¹⁰⁰ *Mühimme* 6, I, 95.

¹⁰¹ *Mühimme*, 6, I, 393.

¹⁰² *Mühimme* 6, II, 101

Nitekim, Sirem’de çıkan bir sorunu, Sofya kadısı, Belgrad kadısı ve İzvornik beyi ile birlikte çözmüşlerdi.¹⁰³

Savaş zamanlarında Sofya, Rumeli askerlerinin toplanma (*cem’iyyet*) merkeziydi.¹⁰⁴ Rumeli beylerbeyi, asker ve mühimmatıyla, burada toplanırdı. *Yeniçeri* askerleri de şehirde konuşlanmışlardı.¹⁰⁵ 1617’de Sofya yeniçerilerinin başına bir yeniçeri *‘kolluk ve yasakçıbaşı’* olarak atandığını biliyoruz.¹⁰⁶ Sofya’da at ve davar, hububat ve diğer yiyecekler, toplanırdı.¹⁰⁷ Rumeli’den geçen anayol (*sağ kol*) üzerinde bulunmasından dolayı, Sofya, askeri ve ticari bir merkez olarak gelişmiş özellikle İstanbul’un et ve pirinç deposu olmuştu.¹⁰⁸ Sancakbeyi de burada otururdu.¹⁰⁹ Bu faaliyet, Sofya’da ticareti artırmaktaydı. Temeşvar yönüne asker buradan gönderilirdi.¹¹⁰ Etraf kadıliklarla işbirliği içinde zahire sağlanır; yiyecek darlığı (*muza-yaka*) olması istenmezdi.¹¹¹ Samakov’dan Sofya’ya at nalı gelirdi.¹¹² Sonuç olarak, Sofya ile ilgili Osmanlı arşiv belgeleri iyice incelenirse, Sofya üzerine bilinmeyen yeni bilgiler ortaya çıkarılabilir. Bu belgelere dayanan bu kısa tetkik, Sofya şehrinin onaltıncı yüzyılda çeşitli etnik ve dinsel cemaatleri birarada barındıran önemli bir ticari ve askeri şehir olduğunu onaylıyor.

Cizelge 1: Onaltıncı yüzyılda Sofya şehri mahalleleri

1544’de (no.236)	No. 539 (tarihsiz)	1570’de (no. 492)	III. Mehmed dönemi
1-Cedid Gül camii	1-Saruhan mesciti	1-Saruhan mesciti	1-Saruhan mesciti
2-Bazar mesciti	2-Şehreküstü mesciti	2-Şehreküstü mesciti	2-Şehreküstü mesciti
3-Cüdi Ahmet	3-Hatip mesciti	3-Hatip mesciti	3-Hatip mesciti
4-Kassaban	4-Hacı Davut	4-Hacı Davut	4-Hacı Davud
5-Hacı Musa mesciti	5-Kara Şahin	5-Merhum Şahin	5-Merhum Kara Şahin
6-Hacı Kemal mesciti	6-Hacı Muhyiddin	6-Hacı Muhyiddin	6-Hacı Muhyiddin mesciti
7-Hacı Mahmud mesciti	7-Cami-i Kebir	7-Beylerbeyi	7-Cami-i Kebir
	8-Beylerbeyi (Yazıcıoğlu)	8-Kara Danişmend	8-Beylerbeyi (Yazıcıoğlu)
		9-Hacı Alagöz	9-Emine Hatun mesciti

¹⁰³ *Mühimme* 6, II, 230.

¹⁰⁴ *Mühimme* 5, 57.

¹⁰⁵ *Refik*, 1933, 50. belge.

¹⁰⁶ *Mühimme* 82, 178.

¹⁰⁷ *Mühimme* 6, II, 204-205, 235-236.

¹⁰⁸ *İnalçık*, 1960, 1303.

¹⁰⁹ *Gökbilgin*, 1956, 256.

¹¹⁰ *Mühimme* 6, II, 310.

¹¹¹ *Mühimme* 5, 604.

¹¹² *Refik*, 1933a, 93. belge; *Mühimme* 5, 596.

Sofya Şehri

8-Pir Ahmed mesciti	9-Kara Danişmend mesciti	mesciti	10-Bazar mesciti
9-Şahin bey (Şuca Fakih)	10-Alagöz	10-Hacı Boğabey	11-Cami-i Atik
10-Hacı Kenan	11-Hasboğa bey	11-Hacı Mehmed mesciti	12-Merhum Şahin bey (Şuca' Fakih)
11-Emre mesciti	12-Mansur Hoca mesciti	12-Mir Kasım mesciti	13-Cüнди Ahmed bey (Kuruçeşme)
12-Emine Hatun mesciti	13-Hacı Mehmed camii	13-Emre	14-Hacı İlyas
13-Has Boğabey	14-Kız Kasım mesciti	14-Hacı Boğabey mesciti	15-Karagöz bey
14-Hacı Mehmed mesciti	15-Emre	15-Emine Hatun mesciti	16-Nasuh Hoca mesciti
15-Kız Kasım mesciti	16-Has Boğabey mesciti	16-Tatar mesciti	17-Hacı Kemal mesciti
16-Karagöz bey	17-Emine Hatun mesciti	17-Atik cami	18-Emre mesciti
17-Beylerbeyi	18-Tatar mesciti	18-Şahin bey (Şuca Fakih)	19-Hamza
18-Köhne cami	19-Cami-i Atik	19-Cüнди Ahmed bey	20-Alaca mescit
19-Saruhan mesciti	20-Merhum Şahin bey	20-Karagöz bey	21-Hacı Şirmerd mesciti
20-Şehreküstü mesciti	21-Cüнди Ahmed bey (Kuruçeşme)	21-Nasuh Hoca mesciti	22-Hacı Hamza mesciti
21-Hacı Hamza mesciti	22-Hüseyin Emin mesciti	22-Hacı Kemal mesciti	23-Karahisarî mesciti
22-Karahisarî mesciti	23-Hacı Bayram mesciti	23-Hamza mesciti	24-Hacı Alagöz mesciti (Üçpınar)
23-Hacı Alagöz mesciti	24-Hacı İbrahim mesciti	24-Alaca mescit	25-Terzi Yusuf
24-Turgud Hoca mesciti	25-Hacı İlyas	25-Hacı Şirmerd	26-Turgud Hoca mesciti
25-Kara Şahin	26-Karagöz bey	26-Hacı Hamza mesciti	27-Hacı Yahya
26-Hacı Muhyiddin	27-Hacı Kemal mesciti	27-Karahisarî mesciti	28-Gül camii
27-Alaca mescit	28-Alaca mescit	28-Terzi Yusuf	29-Kassabân
28-Hacı Şirmerd mesciti	29-Hacı Hamza mesciti	29-Hacı Alagöz	30-Hacı Ali mesciti
29-Cedidi Hacı İsmail	30-Karahisarî mesciti	30-Turgud Hoca mesciti	31-Hacı Kemal mesciti
30-Kara Danişmend mesciti	31-Hacı Alagöz	31-Hacı Yahya	32-Musa mesciti
		32-Gül camii	33-Hacı Halil mesciti
		33-Mehmed paşa	34-Merhum Mehmed paşa camii
			35-Cami-i Atik (Siyavuş paşa)
			36-Yahudiyan
			37-Frenk
			38-Yuvasil

M. Akif Erdoğan

Danişmend mesciti	(Üçpınar)	camii	39-Panasur
31-Hacı Yahya mesciti	32-Terzi Yusuf	34-Yahudiyan	40-Dragon pabuççu
32-Pop Miloş	33-Mustafa Turgud Hoca	35-Yuvasıl	41-Kıptıyan
33-Piyu Payuci (Yuvan Piyu)	34-Hacı Yahya	36-Panasur	42-Pop Miloş
34-Istopan Kaluyani	35-Kassaban	37-Drağan pabuççı	43-Istopan Kaloyani
35-Pop Radislav (Piyu Rayan)	36-Hacı Ali mesciti	38-Bob Miloş (Bob Milovi)	44-Istopan Radov (Istepan Filip)
36-Drağan Papuççı	37-Hacı Kemal mesciti	39-Istopan Kaluyani	45-Pop Raduslav (Nikola ermeni)
37-Istopan Radomiri (Istepan Filip)	38-Gül camii	40-Istopan Radovi (Istepan Filip)	46*-Balıkbazarı
38-Pop Yani (Boğdan Sirmah)	39-Hacı Musa	41-Pop Radoslavi (Nikola İzmiti)	47-Vuk bin Rali
39-Pop Peyo	40-Hacı Halil mesciti	42-Vuka Rala	48-Kara Danişmend mesciti
40-Marko Boğdan (Sarı kız)	41-Mehmed paşa camii	43-Mercan Pınarı	49-Alagöz mesciti
41-Vuk Rali	42-Cami-i Atik (Siyavuş paşa)	44-Pop Balço	50-Hasboğa bey
42-Yahudiyan	43-Frenk	45-Balbazarı	51-Mansur Hoca mesciti
43-Frenk	44-Yuvasin	46-Pop Dragomir	52-Hacı Mehmed mesciti
	45-Mayagor	47-Pop Yani (Boğdan)	53-Kız Kasım mesciti
	46-Dragon papuççı	48-Sığırderesi	54-Hasbu bey mesciti
	47-Kıbtıyan		55-Mercan pınarı
	48-Pop Miloş		56-Pop Balço
	49-Istopan Kaloyani		57-Balbazarı
	50-Istopan Radovi		58-Balıkbazarı
	51-Pop Radoslav		59-Pop Dragomir
	52-Vuka bin Rala		60-Pop Yani (Boğdan Şiromah)
	53-Mercan Pınarı		61-Sığırderesi
	54-Pop Balço		
	55-Pop Dragomir		
	56-Balıkbazarı		
	57-Pop Milo		
	58-Sığırderesi		

BİBLİYOGRAFYA

I. Kitap ve Makaleler

- ALTINAY, Ahmed Refik, 1933, Türk İdaresinde Bulgaristan, (973-1255), *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/6, İstanbul, 62-96.
- ALTINAY, Ahmed Refik, 1933a, Türk İdaresinde Bulgaristan, (973-1255), *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/7, İstanbul, 1-44.
- BARKAN, Ömer, 1964, 894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları, *TTK Belgeler*, I/1, Ankara.
- BARKAN, Ö. L., XVI. Asrın Başında Nüfusun Yayılışı, *İFM*, XI, harita, İstanbul.
- BÁRLIEVA, Slavia, 1996, Two Venetians in Bulgaria in 1575, *Etudes balkaniques*, no 2, Sofia, 124-126.
- BAYRAM, Sadi, 1988, Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri, *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 475-478.
- BUSBECQ, 1939, *Türk Mektupları*, trc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, Remzi Kitapevi.
- DERNSCHWAM, Hans, 1987, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara.
- FREJDENBERG, Maren, 1994, Venetian Jews and the Ottoman Authorities on the Balkans (16th century), *Etudes balkaniques*, no 3, Sofia, 56-66.
- GALABOV, D. Galab, 1960, *Die Protokollbücher des Kadimtes Sofia*, ed. Herbert W. Duda, Verlag R. Oldenburg, München.
- GENÇ, Nevin, 1988, XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası, Anadolu Üniversitesi Yayınları no. 263, Eskişehir.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, 1956, ' Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları, *TTK Belleten*, XX/78, Ankara, 247-285.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, 1989, XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri, *TTK Belleten*, LIII/207-208, Ankara, 637-677.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, 1992, Bulgaristan, *TDVİA*, İstanbul, 396-399.
- IVANOVA, Svetlana, 1997, Sofya, *ET*², vol.IX, Brill, 702-706.
- İNALCIK, Halil, 1960, Bulgaria, *ET*², Leiden-London, 1303.
- İNALCIK, Halil, 1973, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, London.
- İPŞİRLİ, Mehmet, 1989, Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları), *TTK Belleten*, LIII/207-208, Ankara, 693-707.
- İPŞİRLİ, Mehmet, 1989a, *Tarih-i Selaniki (971-1003)*, İstanbul
- İPŞİRLİ, Mehmet, 1992, Bulgaristan, *TDVİA*, İstanbul, 401-403.
- KEREN, Zvi, 1996, On the History of the Jewish Community in Vidin, 16th-18th cc., *Etudes balkaniques*, no 1, Sofia, 82.
- KIEL, Machiel, 1985, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen.
- KIEL, Machiel, 1989, Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process, *International Journal of Turkish Studies*, vol 4, No. 2, 79-129.

- MIJATEV, Petâr, 1986, Bulgaristan'daki Osmanlı Anıtları, çev.: Yaşar Yücel, *TTK Belleten, L/196*, Ankara, 291-313.
- ORHONLU, Cengiz, 1984, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım üzerine Araştırmalar*, İzmir.
- PANOVA, S., 1977, On the Social Differentiation of the Jewish Population in the Bulgarian Lands during the 16th-18th Centuries, *Annual, XII*, 135-136.
- PAPAZOTOU-VINGOPOULOU, Ioli, 1991, De Sofija et de Thessaloniki a Constantinople. Routes et logements des Voyageurs du XVIe siècle, *Relations et Influences Réciproques Entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe Siècle*, Selanik, 519-520.
- SEVERI, Bart, 2001, 'Denari in Loco Delle Terre...Imperial Envoy Gerard Veltwijck and Habsburg Policy Toward the Ottoman Empire, 1545-1547', *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 54 (2-3)*, 222.
- ŞAHİN, İlhan, 1987, XV. ve XVI. Yüzyılda Sofya-Filiba-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskan Durumu, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 48*, İstanbul, 249-256
- ŞAHİN, İlhan; EMECEN, Feridun, HALAÇOĞLU, Yusuf; 1989, Turkish Settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15th and 15th Centuries, *International Journal of Turkish Studies, IV/2*, 23-42.
- TODOROV, Nikolay, 1979, *Bulgaristan Tarihi* (çev. Veysel Atayman), Öncü Kitapevi, İstanbul.
- TODOROV, Nikolai, 1983, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press.

II. Arşiv belgeleri

- 3 Numaralı Mühimme Defteri, (966-968/1558-1560), I, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Ankara 1993.
- 5 Numaralı Mühimme Defteri, (973 / 1565-1566), I, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Ankara, 1994.
- 6 Numaralı Mühimme Defteri, I, 972/1564-1565), I, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Ankara 1995.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri, IV, (975-976/1567-1569), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- 12 Numaralı Mühimme Defteri, I, (978-979/1570-1572), I, II, III, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- 61 numaralı Sofya ve Tevabü Mufassal Defteri, III. Mehmed dönemi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/ 1617-1618), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Ankara, 2000.
- 236 Numaralı Sofya Defteri, Receb 951/Eylül 1544 tarihli, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Katalođu, İstanbul.
- 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/ 1530), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Ankara 2001, (=370

Sofya Şehri

- numaralı Rumeli İcmal Defteri*, 1530 tarihli, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Katalođu, İstanbul).
- 409 *Numaralı Sofya Defteri*, tarihsiz, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Katalođu, İstanbul.
- 492 *Numaralı Sofya Mufassal Defteri*, Cemazielahir 978/ Ekim 1570 tarihli, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Katalođu, İstanbul.
- 539 *Numaralı Sofya Defteri*, tarihsiz, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Katalođu, İstanbul.

M. Akif Erdođru

